

İRƏVAN QUBERNİYASINDA ERMƏNİ TƏCƏVÜZÜNƏ QARŞI AZƏRBAYCANLILARIN MÜBARİZƏSİ

Son dövrlərdə Qərbi Azərbaycan tarixinin hərtərəfli öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığının qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Böyük bir ərazini əhatə edən bu bölgəyə Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur, Borçalı və s. daxildir. Qərbi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir ərazisinin "itirilmiş torpaqlar" olduğunu nəzərə alaraq, bu regionun tarixinin öyrənilməsi aktual bir problemdir. Azərbaycanın əzəli torpaqları olan İrəvan bölgəsinin heqiqi tarixinin öyrənilməsi xüsusilə vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan quberniyası Azərbaycanın qədim torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaranmışdır. Bu xanlıqları işğal etdikdən sonra çar Rusiyası bu bölgəni Azərbaycandan ayırmaq, Osmanlı Türkiyəsi və Qacar dövləti sərhədlərində bufer zona yaratmaq, bölgənin etnik tərkibini dəyişərək xristianlaşdırmaq, bölgənin iqtisadiyyatını, idarəçiliyini mərkəzi Rusiya qayda-qanunlarına tabe etmək üçün müxtəlif islahatlar keçirmişdir. Çar Rusiyasının illi siyasəti erməniləri qonşu dövlətlərdən Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ və digər bölgələrinə köçürmək olmuşdur. Bu köçürmələr XIX yüzilliyin 20-ci illərinin sonlarından başlayaraq XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Ermənilər "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə Azərbaycan türklərinə qarşı böhs etdirmişdir. Əzəli Azərbaycanın çar hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə bir neçə dəfə təcəvüzkar siyasət yeritməklə, soyqırım həyata keçirməklə XX yüzilliyin əvvəllərində dövlət yaratmağa nail olmuşdular. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin kiçik hissəsində iri dövlətlərin köməyi ilə dövlət yaratmağa nail olan ermənilər sovet hakimiyyəti illərində bölsəvliklərin apardıqları siyasət nəticəsində ərazilərini daha da genişləndirmişdilər. Bu ərazi genişliyi Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Zəngəzur və İrəvan bölgəsinin əraziləri hesabına olmuşdur. Əllərinə düşən bu fürsətdən istifadə edən ermənilər nəinki İrəvan bölgəsinin tarixini saxtalaşdırmış, eyni zamanda bu bölgədə Azərbaycan türklərinə məxsus tarixi mədəniyyət abidələrini zaman-zaman məhv etmiş, yer, çay və göl adlarını "erməniləşdirmişdilər". Ermənilərin bu fəaliyyəti Cənubi Qafqazı müstəmləkəyə çevirmək, burada xristian çoxluğuna nail olmaqla "bufer dövlət" yaratmaq istəyən Rusiyanın siyasətinə uyğun olduğundan uydurma nəzəriyyələr yaradılmış, istər rus tarixçilərinin əsərlərində, istərsə də sovet tarix elmində hökm sürən konsepsiyaya görə, İrəvan bölgəsi ermənilərin uydurduqları "Böyük Ermənistan"ın tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir. Köçürmələrlə öz istəyinə çatmayan ermənilər çar Rusiyasının yeritdiyi siyasətə arxalanaraq XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı həyata keçirməklə, onları öz dədə-baba yurtdan məcburi didərgin salmaqla istəklərinə nail olmağa çalışmışdılar. Bu hadisələr zamanı Azərbaycan türklərinə məxsus kəndlər, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, minlərlə insan ölmüş, yaralanmış və yurdlarından didərgin düşmüşdülər. Ermənilər bu istəklərinə çar hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə bərabər, yaratdıqları "Hnçaq" və "Daşnakşütyn" terror təşkilatlarının fəaliyyəti ilə çatmışdılar.

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı və azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin silah gücünə darmadağın edilməsi bərdə həmin dövrün arxiv sənədlərində və dövrü mətbuatında kifayət qədər materiallar öz əksini tapmışdır və bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Ermənilərin və onların havadarlarının I Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyətlərini baş tutma-

masından və Rusiyada 1917-ci oktyabr çevrilişi nəticəsində rus qoşunlarının Türkiyə torpaqlarından geri çəkilməsindən sonra İrəvan quberniyası ərazisində erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəliyə gəlmişdi. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri kütləvi qırğınların ilk mərhələsi 1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəllərini əhatə etmişdir. 1917-ci ilin dekabrın 5-də Ərzincanda Cənubi Qafqaz Komissarlığı ilə Türkiyə hərbi komandanlığı arasında barışıq sazişi imzalandıqdan sonra rus qoşunlarının Şərqi Anadoludan özbaşına geri çəkilməsi prosesi başlanmışdı. 1918-ci il fevralın 12-də türk ordusu ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınlara dözməyərək əks hücum keçirmişdi. Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı vuruşan erməni əsgər və zabitləri əllərində silah türk-müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törədərək Cənubi Qafqaza çəkildilər.

Ermənilərin "Qərbi Ermənistan" adlandırdıqları Şərqi Anadolu ərazilərindən həmin dövrdə 260 minə yaxın erməni qaçqınları Cənubi Qafqaza gəlmiş, əsasən İrəvan quberniyasında özlərinə sığınacaq tapmışdılar. Hələ 1917-ci ilin mayında erməni burjuaziyasının liderləri milli hərbi hissələrin yaradılmasına başlamışdılar. Bu məqsədlə Petroqrada xüsusi nümayəndələr göndərilmişdi ki, erməni əsgərlərinin digər cəbhələrdən geri çağırılıb Qafqaz cəbhəsinə göndərilməsi üçün müvəqqəti hökumətdən razılıq alsınlar. 6 ay ərzində Qafqaza 35 min erməni əsgəri gəlmişdi və onlara çoxlu könüllülər də qoşulmuşdu. Qafqaz diviziyasının sabiq komandanı Tovmas Nazarbekyanın komandanlığında erməni korpusu formalaşdırılmışdı. Korpusun komissarı daşnak partiyasının başçılarından olan Dro (Drastamat Kanayan) təyin edilmişdi. Yeni formalaşdırılan erməni silahlı dəstələri Türkiyədən qaçıb gələn erməni qaçqınlarını məskunlaşdırmaq üçün ilk növbədə İrəvan ətrafında əlverişli ərazilərdə yerləşən azərbaycanlı kəndlərinə hücumlar edirdilər. Azərbaycanlı əhali isə ciddi şəkildə erməni silahlı dəstələrinə müqavimət göstərirdi. Şərqi Anadoludakı erməni könüllü dəstələrinə qoşulmaq üçün təşkil edilən silahlı dəstələr azərbaycanlı kəndlərinə hücum edir, talançılıqla məşğul olurdular. Ermənilərin hücumlarına son qoyulması üçün İrəvan-Culfa dəmiryol xəttinin üzərində yerləşən azərbaycanlı kəndlərinin əhalisi Reyhanlı, Qəmərli, Şirazlı, Dəvəli dəmiryol stansiyalarında özünümüqavimət dəstələri yaratmış, erməni dəstələrinin həmin istiqamətdə hərəkətlərinin qarşısını almağa çalışmışdılar.

Erməni tarixçisi Edik Zohrabyan iddia edir ki, guya türk ordusunun Ərzuruma yaxınlaşması xəbərini alan müsəlmanlar Osmanlı ordusunun önünü açmaq üçün üsyan qaldırmışlar. Əslində isə erməni silahlı qüvvələri Osmanlı ordusunun əks-hücumu keçməsinə bəhanə edərək iğtişaşlar törətmək yolu ilə İrəvan quberniyasını türk-müsəlman əhəlidən təmizləmək istəyirdi. "Aşxatank" ("Əmək") qəzeti "Qəmərliyə toqquşma" başlıqlı məqalədə yazırdı ki, 1918-ci il fevralın 17-19-da erməni "özünümüqavimət dəstələri" Qəmərli şəhərinin türklər yaşayış hissəsini tamamilə viran qoymuşlar.

Bundan sonra erməni silahlı dəstələri bölgənin ən böyük kəndi olan Uluxanlıya olə keçirmək üçün hazırlıq görməyə başlamışdılar. Uluxanlılılar isə qəşəbənin ətrafında səngərlər qazaraq ermənilərin hücumuna qarşı güclərini səfərbər etmişdilər. Dronun komandanlığında erməni silahlıları Uluxanlıya mühasirəyə almışdılar. Ermənilər kəndin könüllü təslim olması üçün vəkil Q.Yengibəryanı və məşhur tacir Hacı Rzanı Uluxanlıya göndərsələr də, uluxanlılılar rədd cavabı vermişdilər. Bundan sonra Dronun əmri ilə toplar Uluxanlıya bombardman etməyə başlamışdı. Uluxanlılılar axşam saat 5-ə qədər mərdliklə vuruşmuş-

dular. Lakin onların silah-sursatı tükənmiş və çoxsaylı itki verərək kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Ermənilər əvvəlcə evləri talan etmiş, sonra isə kəndi tamamilə yandırmışdılar ki, bir daha əhali öz evlərinə qayıda bilməsin.

Uluxanlının işğalından sonra Dronun komandanlığında erməni silahlı qüvvələri ətrafdakı bütün azərbaycanlı kəndlərini viran qoymuş, sağ qalan əhalini evlərindən didərgin salmışdı.

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Cənubi Qafqaz Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının Qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı.

1918-ci il martın sonlarında Sarıqamışın türk qoşunları tərəfindən azad edilməsi xəbərinin yayılmasından sonra İrəvan şəhərində mitinqlər keçirilmiş, Aram paşa şəhəri və quberniyanın yeganə diktatoru elan edilmişdi. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan sənəddə qeyd edilir ki, erməni silahlı dəstələri 1918-ci ilin mart ayında təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Əcmədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi - üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımız soyqırımına və deportasiyaya məruz qoymuşdur. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirən ermənilərin məqsədi İrəvan quberniyası ərazisində "türksüz Ermənistan" dövləti yaratmaqdan ibarət idi.

1918-ci il mayın 28-də keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində ilk erməni dövləti - Ermənistan (Ararat) Respublikası yarandıqdan sonra rəsmi dövlət orqanları aborigen azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini davam etdirmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 31-də keçirilən iclasının qərarı ilə İrəvan şəhəri o şərtlə Ermənistan Respublikasına paytaxt kimi güzəştə gəldilmişdi ki, Azərbaycana qarşı ərazi iddiasından əl çəksin. Lakin Ermənistan hökuməti nəinki vədəni əməl etdi, əksinə həm Azərbaycan Respublikasının ərazilərini işğalını, həm də İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini davam etdirdi.

30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinə əsasən İkinci Dünya müharibəsində məğlub tərəf kimi türk qoşunları 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Hərb naziri Ənvər paşanın göstərişi ilə IX ordunun komandanı Yaqub Şevki paşa İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin müsəlman əhalisinin özünü müdafiəsi üçün geri çəkilən türk ordusunun komandanlığına tapşırırmışdı ki, yerli milli şuralara lazımı qədər silah versinlər və türk zabitlərindən bir qismi həmin ərazilərdə qalıb yerli əhalinin təlimləri ilə məşğul olsunlar. Həmin tapşırıq əsasən noyabrın 12-də 2000 ədəd ırçaqlı türfəngi Naxçıvan və İqdır (Sürməli) əhalisinə, noyabrın 15-də isə 3000 rus tüfəngi Qəmərliyə göndərilmişdi.

1918-ci ilin dekabrında türk qoşunlarının sonuncu hissələrinin İrəvan quberniyasını tərk etməsindən sonra yerli müsəlman milli şuralarına tabe olan özünümüqavimət dəstələri (taburlar) əhalini erməni təcəvüzündən qorumaq missiyasını yerinə yetirirdi.

(Davamı 7-ci səhifədə)

İRƏVAN QUBERNİYASINDA ERMƏNİ TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI AZƏRBAYCANLILARIN MÜBARİZƏSİ

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın sonlarında Məhəmməd xan Təkinski Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin etmişdir. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırırdı. Erməni silahlı qüvvələrinin hücumlarının qarşısının alınması üçün Göyçə mahalında da özünümüdafiə dəstələri təşkil edilmişdi.

1919-cu ilin yanvarında Vedibasər bölgəsinə polkovnik Doluxanovun komandanlığı altında güclü erməni ordusu göndərilmişdi. Doluxanov müsəlman əhaliyə müraciət edərək onları itaətə çağırmış, orada qayda-qanun yara daçağını və müsəlmanlarla dostluq münasibətləri quracağını vəd etmişdi. Polkovnikin dediklərinə inanan Vedibasər rayonunun əhalisi onun dəstəsini Dəvəli kəndinə buraxmışdı. Lakin erməni silahlı qüvvələri hücum edərək Seyid-Kotanlı, Xaraba Kotanlı və Şahab kəndlərinin müsəlman əhalisini doğramış, qocaların qadınların və uşaqların meyitlərini təhqir etmiş, qarınlarnı yırtmış, gözlərini çıxarmış, bir neçəsini yandırmışdılar. Lakin Doluxanov onlara verdiyi vədin üstündə durmamışdı. Şərur istiqamətində irəliləyən Doluxanovun qoşunu müsəlmanların güclü müqavimətinə rast gəlmiş və qoşun ağır itki verərək yenidən Dəvəliyə çəkilmişdi. Özlərini "Vanlılar" və "Sasunlular" adlandıran erməni silahlı dəstələri yenidən hücum edərək Qaraarxac, Qədili, Yuxarı Qarabağlar, Ağasıbəyli, Dəhnəz və Şahablı kəndlərinə daxil olmuş, əhalisini doğramış, yüzlərlə əsir götürmüşlər. Əsirlərin azad edilmələri üçün Vedibasərdən İrəvana nümayəndə heyəti getmiş, Ermənistan parlamentinə müraciət etmişdilər. Parlamentdə onlara əsirlərin azad ediləcəyi barədə vəd verilse də həmin vədə əməl edilməmişdi. Əsirlərin azad edilmələri üçün ingilis komandanlığına müraciət edilsə də, heç bir nəticə verməmişdi.

Bundan sonra ermənilər zirehli maşınların və artilleriya təqiminin hücumu ilə dəmiryol xəttinə bitişik Xalisa, Cadqıran, Şirazlı, Qaralar kəndlərini bombardman etmişdilər. Bir gün sonra ermənilər yenidən hərbi əməliyyatlara başlayaraq Böyük Vədi kəndini bombardman etmişdilər. Ermənilərin Böyük Vədiyə hücum ilə bağlı dərhal Naxçıvandakı müsəlman qoşununun komandanı Kalbalı xana müraciət edilmiş, o da öz növbəsində ermənilərə ultimatum göndərmiş və hücumları dayandırmağa vadar etmişdi. Ermənilər atəşi dayandırsalar da, Avşar, Xalisa və başqa kəndləri talan etmiş və yandırmışdılar.

Ermənistan ordusunun əsas hədəfi İrəvanın 7 kilometrliyində yerləşən və güclü özünümüdafiə dəstələrinin cəmləşdiyi Zəngibasər bölgəsi idi. Azərbaycan hökuməti Zəngibasərdəki özünümüdafiə dəstələrinin silahlanması və mühasirə şəraitində yaşayan azərbaycanlı əhalinin ən zəruri ehtiyaclarının ödənilməsi üçün gizli yolla 600.000 rubl göndərmişdi. 1920-ci il aprelin 4-də diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının Zəngibasəra aparıldıqları pulları Ermənistan kəşfiyyatı

ələ keçirmişdi.

Daşnak hökumətinin hakimiyyətini qəbul etməyən Zəngibasərin azərbaycanlı əhalisini cəzalandırmaq üçün 1920-ci ildə Zəngi çayının qabağını kəsmişdilər ki, həmin bərəkətli torpaqlar səhraya çevrilsin. Nəticədə Göyçə gölündən Zəngibasəra qədər bu çaydan istifadə edən onlarla kənd susuz qalmış, çoxlu insan, sürülər və əkin sahələri məhv edilmişdi. Erməni tarixçisi Anahid Lalayan daşnak xadimlərindən birinin 21 iyun 1920-ci ildə baş nazir A.Ohancanyana yazdığı məruzəsindən aşağıdakı sitatı gətirir: "Zəngibasəri bizimkilər ələ keçirdilər. Bu diyar ələ varlıdır ki, bizim borclarımızı dəfələrlə qapatmaq iqtidarındadır. Artıq iki gündür ki, burada görünməmiş talanlar həyata keçirilir - taxılı, arpanı, düyünü, samovarları, xalçaları, pulları və qızıl-ları ələ keçirirlər".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin türk-müsəlman əhalisinə edilən hər cür yardımlar kəsilmişdi. Zəngibasəri və Vedibasəri ələ keçirmək üçün daşnak ordusunun müəyyən fəsilələrlə iki illik hücumları 1920-ci ilin iyun-iyul aylarında qələbə ilə nəticələnmişdi. Ermənistan ordusu iyunun 19-21-də Zəngibasəri, 11-12-də isə Vedibasəri ələ keçirə bilmişdi. Bu rayonların əhalisinin bir qismi İrana, bir qismi də Türkiyəyə sığınmışdı. Bununla da İrəvan quberniyasında erməni işğalına qarşı azərbaycanlıların müqavimət hərəkəti başa çatmışdı.

1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373.582 nəfər azərbaycanlının yaşadığı qeydə alındığı halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-də cəmi 12 min nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulmasından və 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələrinin imzalanmasından, habelə, vətəndaş müharibəsinin yatırılmasından sonra daşnakların hakimiyyəti dövründə öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşərək Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və Gürcüstana səpələnmiş azərbaycanlıların bir qismi geri qayıtmağa müvəffəq olmuşdu. Azərbaycanın o dövrlük rəhbərləri qaçqınların yenidən öz əzəli torpaqlarda məskunlaşmaları üçün Ermənistanla hər cür maddi yardım göstərirdilər. Lakin Ermənistan rəhbərləri azərbaycanlı qaçqınların geri qayıtmasının qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif bəhanələr gətirir, onları Ermənistan ərazisinə buraxmaq istəməirdilər. Vedibasər və Zəngibasər qaçqınlarına o şortla geri qayıtmağa izn verilmişdi ki, onların 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşmalarda iştirak etmədikləri sübuta yetirilmiş olsun. 1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadığı 130 kənd erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdıldıqdan sonra həmişəlik olaraq xaraba qalmışdır.

Bu gün tarixi Azərbaycan torpaqlarında müstəqil erməni dövləti qurulsa da, həmin ərazilərdə soydaşlarımızın apardıqları şanlı mübarizə tarixi və müqavimət hərəkəti Azərbaycan tarixşünaslığında öz tədqiqini gözləyən aktual problemlərdəndir.

Sevinc MUXTAROVA,
Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
Qərbi Azərbaycan və
Qarabağ əlyazmalarının
tədqiqi şöbəsi